
ՄԻՐՉԱ ՋԱՄԱԼ ՋԵՎԱՆՇԻՐԻ
“ՂԱՐԱՔԱՂԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ”-Ը ՈՐՊԵՍ ԱՐՑԱԽԻ XVIII ԴԱՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԿՁԲՆԱՂԲՅՈՒՐ

ԱՐՏԱԿ ՄԱՂԱԼՅԱՆ

Միրզա Ջամալ Ջևանշիրի “Ղարաքաղի պատմություն” աշխատությունը գրվել է 1847 թ. Գյուլիստանի մելիքական տան անդամ, գնդապետ Շամիրխան Մելիք-Բեգլարյանի պատվերով և ներկայացվել Կովկասի փոխարքա Մ. Ս. Վորոնցովին¹, քանի որ վերջինս “մեծ ձգտում ուներ տեղեկանալու իր ենթակայության ներքո գտնվող յուրաքանչյուր վիլայեթում (երկրամաս, նահանգ – Ա. Ս.) տեղի ունեցած անցյալի իրադարձությունների, ինչպես նաև նախկին խաների երբեմնի իշխանության, հզորության և իրավունքների մասին”²: Հարկ է նկատել, որ Կովկասի հռչակավոր փոխարքայի ցանկությունը պայմանավորված էր ոչ թե ակադեմիական հետաքրքրասիրությամբ, այլ նախ և առաջ ուներ գործնական նշանակություն՝ Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցած տարածքներում կառավարման առավել արդյունավետ և ընդունելի ձևեր գտնելու ու ներդնելու առումով:

Միրզա Ջամալը ծնվել է ջևանշիր ցեղի ցեղապետերից մեկի ընտանիքում: 1797 թ.՝ Մոլլա Փանահ Վագիֆի սպանությունից հետո, զբաղեցրել է Ղարաքաղի խանության վեզիրի պաշտոնը և պաշտոնավարել մինչև Մեհտի Ղուլի խանի փախուստը Իրան (1822 թ.): Խանական իշխանության վերացումից հետո ծառայության է անցել Ղարաքաղի գավառական դատարանում, որտեղ պաշտոնավարել է մինչև 1840 թ.: Վախճանվել է 1853 թ.³: Նա տիրապետել է արաբերեն, պարսկերեն, թուրքերեն, լեզգիերեն և ավարերեն լեզուներին:

Միրզա Ջամալն իր “Ղարաքաղի պատմություն” (“Թարիխ-ե Ղարաքաղ”) պատմագրական երկը շարադրել է պարսկերենով: Այն առաջին անգամ լույս է տեսել 1855 թ., նշանավոր արևելագետ Ա. Բերժեի ռուսերեն հակիրճ թարգմանությամբ, Թիֆլիսում հրատարակվող “Кавказ” լրագրում⁴:

¹ Мирза Джамал Джеваншир Карабагский. История Карабага. Баку, 1959, с. 61–62.

² Նույն տեղում, էջ 62:

³ Նույն տեղում, էջ 59:

⁴ «Кавказ» (Тифлис), 1855, № 61, 62, 65, 67–69.

Աշխատության ադրբեջաներեն թարգմանությունը հրատարակվել է դրանից ավելի քան հարյուր տարի անց՝ 1959 թ., *Բաքվում, Ադրբեջանական ՄՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի կողմից, ռուսերեն նոր թարգմանության և պարսկերեն բնագրի ֆաքսիմիլի հետ*⁵: Երկն ադրբեջաներենով երկրորդ անգամ լույս է տեսել 1989 թ. «Qarabağnamələr» երկհատոր ժողովածուի առաջին հատորում⁶: Այդ գիրքը հրատարակվել է Ղարաբաղյան հիմնահարցի սրման շրջանում և կրում է ակնհայտ քարոզչական բնույթ:

2004 թ. Կալիֆոռնիայի «Mazda» հրատարակչությունը մեկ գրքով լույս է ընծայել սույն երկի և մեկ այլ հայտնի մահմեդական պատմագրի՝ Միրզա Ադիգյոզալ-բեկի «Ղարաբաղ-նամե» աշխատության անգլերեն թարգմանությունները, որոնք իրականացրել է ամերիկահայ վաստակաշատ թարգմանիչ և պատմաբան, Այոնա քոլեջի դասախոս Ջորջ Բուռնույանը⁷: Հրատարակությանը կցված են առաջաբան և հարուստ ծանոթագրություններ, որոնք մեծապես կարող են օգտակար լինել օտարալեզու ընթերցողներին:

Միրզա Ջամալի աշխատությունը բաղկացած է ներածությունից, յոթ գլուխներից, վերջաբանից և տասնչորս փոքրածավալ հատվածներից: Ներածությունում հեղինակը նշում է, որ սույն երկը շարադրել է «իր ընթերցած պատմական հին գրքերի, իրազեկ ծերունիներից լսածների և հիսնամյա ծառայության ընթացքում իրեն հայտնի դարձած տեղեկությունների հիման վրա»⁸: Թեև նա նշում է, որ օգտվել է պատմական հին գրքերից, սակայն հանվանե չի հիշատակում իր երկի սկզբնաղբյուրներից որևէ մեկը: Սակայն Միրզա Ջամալի և Միրզա Ադիգյոզալ-բեկի երկերի համեմատությունը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ առանձին դեպքերում Միրզա Ջամալն օգտվել է Ադիգյոզալ-բեկի «Ղարաբաղ-նամե» աշխատությունից, որը գրվել է 1845 թ.⁹: Հետագայում հենց այս երկու աշխատություններն են ընկել Ղարաբաղի խանության պատմությանը նվիրված մնացած պատմագրական երկերի հիմքում:

Առաջին գլխում, որն ունի պատմաաշխարհագրական ներածության բնույթ, հեղինակը խոսում է Ղարաբաղի սահմանների, հին քաղաքների, ռոզման ջրանցքների և մշակաբույսերի մասին: Այստեղ որոշակի հետաքրքրություն է ներ-

⁵ Мирза Джамал Джеваншир Карабагский. *Նշվ. աշխ.*, էջ 59–60:

⁶ Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. Qarabağ tarixi. «Qarabağnamələr», I kitab. Baki, 1989, s. 104–148.

⁷ Two Chronicles on the History of Karabagh. Mirza Jamal Javanshir's Tarikh-e Karabagh and Mirza Adigözal Beg's Karabagh-name. Introduction and Annotated Translation by George Bournoutian, Costa Mesa, California, 2004.

⁸ Мирза Джамал Джеваншир Карабагский. *Նշվ. աշխ.*, էջ 62:

⁹ Мирза Адигезаль-бек. Карабаг-Наме. Баку, 1950, с. 44.

կայացնում հնագույն Բարդա (Պարտավ) քաղաքի մասին Միրզա Ջամալի հաղորդումը: “Առաջին քաղաքը, որը կառուցվել է Ղարաբաղի վիլայեթում, դա Բարդա բերդաքաղաքն է, – գրում է նա, – որը գտնվում է Թարթառ գետի մոտ, Քուրդից երեք փարսախա հեռավորության վրա: Այդ քաղաքի բնակիչները հնում կամ հայեր են եղել, կամ էլ ինչ-որ մի այլ ժողովուրդ”¹⁰, որոնք, ըստ հեղինակի, հետագայում ընդունել են մահմեդականություն:

Հաջորդ գլխում Միրզա Ջամալը հակիրճ շարադրում է Սեֆյան պետությունում Ղարաբաղի կարգավիճակի մասին: Այստեղ մեզ համար առանձնահատուկ կարևորություն ունի այն հանգամանքը, որ աղբյուրագրիչների կողմից իրենցը համարվող հեղինակը հստակ մատնանշում է Արցախի մելիքությունների հայկականությունը: Նա, մասնավորապես, գրում է. “Իրանի [այժմ] դրախտաբնակ Սեֆյան թագավորների օրոք Ղարաբաղի վիլայեթը, իլաթները (քոչվոր ցեղերը – Ա. Մ.), Խամսայի հայկական մահալները, որը բաղկացած էր Դիզակ, Վարանդա, Խաչեն, Չիլաբերդ (Ջրաբերդ – Ա. Մ.) և Թալիշ մահալներից, ենթարկվում էին Գյանջայի (Գանձակի – Ա. Մ.) բեկլարբեկին”¹¹: Հետագայում, ինչպես հաղորդում է մահմեդական պատմագիր Միրզա Ադիգյոզալ-բեկը, 1736 թ. Մուղանի դաշտում գումարված “կուռույթայի” (ավագանու ժողով) ժամանակ իր գահակալմանը դեմ արտահայտված Գանձակի խանի իշխանությունը թուլացնելու նպատակով՝ Նադիր շահը Խամսայի մելիքներին հանում է տեղի Ջիադոլի խաների ենթակայությունից և վերցնում է իր ենթակայության տակ: “Եւ Խամսայ մելիքաց ևս ետ հրաման, – կարդում ենք նրա “Ղարաբաղ-նամե” երկում, – զի ամեննին չհնազանդելով խանացն Գանձակայ՝ զինքեանս ազատ զիտասցին և զհարկաւորեալ խնդիրս, առանց հաղորդութեան ուրուք, ինքեանք առաջի արասցեն շահին”¹²: Փաստորեն, մահմեդական պատմագիրը վկայում է Նադիր շահի կողմից Գանձակի բեկլարբեկությունից անկախ հայկական ինքնավար իշխանության կազմավորման մասին: Այս իրավիճակը շարունակվում է մինչև 1747 թ., երբ Խորասանում դավադրության զոհ է դառնում Նադիր շահը:

Խորասանի դավադրությունը գործունեության լայն ասպարեզ է բացում թյուրքական քոչվոր ջևանշիր ցեղի սարջալլու ճյուղի ցեղապետ Փանսահի համար, որի

¹⁰ Мирза Джамал Джеваншир Карабагский. Նշվ. աշխ., էջ 64:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 65. տուներեն թարգմանության մեջ՝ «армянские магалы Хамсе» (էջ 65), աղբյուրներեն թարգմանության մեջ՝ «ерմәни Хәмсә магаллары» (էջ 13):

¹² Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան (այսուհետև՝ ՄՄ), ձեռ. - 4463, էջ 3ա: Հրատ. տե՛ս Միրզա Ադիգեոզալ-բեկ. Ղարաբաղ-նամե, աշխատասիրությամբ Ա. Մադայանի, Երևան, 2016, էջ 37–38:

ծագմանը և Ղարաբաղի խանության հիմնադրմանն են նվիրված Միրզա Ջամալի աշխատության III և IV գլուխները:

Ո՞վ էր այդ քոչվոր ցեղապետը, որին հաջողվում է, օգտվելով Խամսայի մելիքների երկպառակություններից, հաստատվել Արցախի սրտում՝ Շուշիում: Ըստ Միրզա Ջամալ Ջանանշիրի՝ «Փանահ խանի տոհմը հին ժամանակներում Թուրքեստանից եկած բահմանլի ցեղի սարջալլու ճյուղից է»¹³: Համաձայն Միրզա Ադիգյոզալ-բեկի՝ «Փանահ խանի նախապապը՝ Փանահ-Ալի բեկը, ծագումով սարջալլու ցեղից է»¹⁴: Իսկ մահմեդական մեկ այլ պատմագիր՝ Ահմեդ-բեկ Ջանանշիրը գրում է, որ Փանահը սերվել է ղարաբաղյան քոչվոր ցեղերից¹⁵: Այսպիսով, Ղարաբաղի խանության երեք պատմագիրներն էլ միանշանակ Փանահ խանին քոչվորական ծագում են վերագրում¹⁶:

Միրզա Ջամալ Ջանանշիրը գրում է, որ Փանահը սկզբնապես ծառայության է անցել Նադիր շահի մոտ: Սակայն, հետագայում, երբ որոշ թշնամիներ նրան ամբաստանում են շահի առջև, Փանահին հաջողվում է փախչել արքունիքից և անցնել Ղարաբաղ: Միրզա Ջամալը նրա փախուստը թվագրում է հիջրայի 1150 (1737/38) թվականով¹⁷: Իսկ հեղինակի այն պնդումը, թե՛ «հատկապես մեծ սխրանքներ նա գործեց Նադիր շահի՝ Ռումի (Թուրքիայի – Ա. Մ.) զորքերի դեմ մղած կռիվներում»¹⁸, զուրկ են պատմական հիմքից, քանի որ շահի մոտ Փանահի ծառայության ընթացքում թուրք-պարսկական 1730–1736 թթ. պատերազմն արդեն ավարտվել էր, իսկ 1743–1746 թթ. պատերազմը դեռևս չէր սկսվել:

Նադիր շահի սպանությունից հետո, օգտվելով Իրանում ստեղծված քառասյին իրավիճակից, Փանահի ցեղակիցները Խորասանից վերադառնում են Ջանանշիրի գավառը: Փանահը երիտասարդ ցեղակիցներից մի ավագակախումբ է կազմում և «գրավում ավագակախության Շիրվանի, Շաքիի, Գանձակի ու Ղարաբաղի վիլայեթներում: Այդ բոլոր երիտասարդներին նա դարձնում է հարուստ և առանց որևէ մեկից կախման: Մնացած ժողովրդի սերը նա գրավում է անասուններ, ձիեր և նվերներ բաժանելով, իսկ որոշ անհնազանդների իրեն է ենթարկում պատիժների

¹³ Мирза Джамал Джеваншир Карабагский. Նշվ. աշխ., էջ 66:

¹⁴ Мирза Адигезаль-бек. Նշվ. աշխ., էջ 49:

¹⁵ Ахмед-бек Джеваншир. О политическом существовании Карабахского ханства (с 1747 по 1805 год). Баку, 1961, с. 69.

¹⁶ Ղարաբաղի խաների տոհմաճառը տե՛ս Աкты, собранные Кавказской археографической комиссией (այսուհետև՝ АКАК), т. II. Тифлис, 1868, д. 1415, с. 695.

¹⁷ Мирза Джамал Джеваншир Карабагский. Նշվ. աշխ., էջ 66:

¹⁸ Նույն տեղում:

և սպանությունների ճանապարհով¹⁹: Այսպիսով, որոշ ժամանակ անց մեծ ճանապարհների այս ավազակը դառնում է գեղապետ:

Այդ շրջանում Իրանում գահ է բարձրանում Նադիր շահի եղբորորդի Ադիլ շահը, որն իշխել է 1747–1748 թթ.: Նա Ամիր Ասլան խանին նշանակում է Ատրպատականի կառավարիչ: Վերջինս, լսելով Փանահի մասին, հանդիպում է նրան և պահանջում հպատակվել Ադիլ շահին: Փանահը, այլ ելք չունենալով, նպատակահարմար է գտնում հնազանդվել, և Ամիր Ասլան խանի միջնորդությամբ, 1748 թ. կարողանում է Ադիլ շահից խանության ռադամ (շահական հրովարտակ) կորզել²⁰: Ահա այսպես քոչվոր գեղապետը Նադիր շահի եղբորորդի Ադիլ շահի կողմից բարձրացվեց խանի աստիճանի: Սակայն, պետք է նկատի ունենալ, որ Ղարաբաղի խանության հիմնադիր հորջորջվող Փանահը խանի տիտղոս ստանալու պահին դեռևս Խամսայում չէր գտնվում, այնտեղ ոչ մի իշխանություն չունեց: Այդ պահին Փանահի խանի տիտղոսը ձև էր առանց բովանդակության:

Իր նորահաստատ իշխանությունն ամրապնդելու նպատակով Փանահը որոշում է անցնել նստակեցության և 1748 թ. Քյաբիրլուի մահալում կառուցում է Բայթ բերդը²¹, որի տեղի ընտրության գործում կարևոր դեր էր խաղացել քյաբիրլուի գեղապետի դստեր հետ Փանահի ամուսնությունը: «Քյաբիրլուն մեծ աջակցություն էր ցույց տալիս նրան, – գրում է Լեոն, – և նա արագ կերպով ավազակապետի դիրքից անցնում է տիրապետողի դիրքի՝ իրեն հպատակեցնելով Ղարաբաղի տափարակներում թափառող գեղերը: Ինքն էլ մի թափառական իշխանություն ձեռք բերելուց հետո նա հասկանում է նստակեցության անհրաժեշտությունը²²: Նստակյաց կյանքի անցնելու անհրաժեշտության գիտակցումը հեղաբեկում էր քոչվորական աշխարհընկալման մեջ:

Խամսայի մելիքները, զգալով իրենց մերձակայքում այս նոր ուժի երևան գալը, միանում են Շաքիի կառավարիչ Հաջի Չելեբիի հետ, որը, ի դեպ, սերում էր տեղի մահմեդականացած հայկական ընտանիքից²³, և արշավում Բայթի վրա: Փանահ խանն իր գեղակիցներով ամրանում է Բայթում ու սկսում պաշտպանվել: Ամրոցի պաշարումը որևէ արդյունքի չի հանգեցնում և դաշնակիցները վերադառնում են իրենց տեղերը, անշուշտ, հաջորդ տարի արշավանքը կրկնելու պայմանով: Նահանջի ճանապարհին Հաջի Չելեբին ասում է. «Փանահն [ընդամենը] խան էր:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 67:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 71, Միրզա Ադիգեոզալ-բեկ. նշվ. աշխ., էջ 40–41, Միրզա Յուսուֆ Ներսեսյան. Ճշմարտացի պատմություն, Երևան, 2000, էջ 48:

²¹ Բայթ ավերակ ամրոցը գտնվում է Կարկառ գետի ձախ կողմում՝ Աղջաբեդիից 26 կմ դեպի արևմուտք:

²² Լեոն. Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, Երևան, 1973, էջ 265:

²³ Абдул-Латиф-эфенди. История Шекинских ханов. Баку, 1926, с. 5.

Մենք եկանք, պատերազմեցինք նրա դեմ և, չհասնելով հաջողության, վերադառնում ենք հետ՝ դարձնելով նրան շահ²⁴: Այդ արտահայտությունը ժողովրդի մեջ վերածվում է առածի:

Այս դրվագը մեկ այլ տարբերակով գրի է առել նաև Միրզա Ադիգոնգալ-բեկը, որի երկում Հաջի Չելեբին ասում է. «Փանահ խանն մինչ ցայդ էր որպես դրամ ինչ անգիր (առանց սիքքայի), մեք եկաք և տուաք նմա զքանդակ²⁵: Միննույն դրվագի տարբերակները առկայությունը խոսում է այն մասին, որ այս հեղինակներն օգտվել են միննույն եղելության տարբեր բանավոր պատումներից:

Փանահ խանը, իր հերթին, գալիս է այն եզրակացության, որ հարթավայրում գտնվող Բայաթ ամրոցը չի կարող հուսալի ապաստարան լինել թշնամիների հետագա արշավանքների դեպքում: Նման պայմաններում անգործությունը հավասարազոր էր կործանման: Եվ նա, առանց ժամանակ կորցնելու, «իրեն հակառակ ցեղերի և հայ մելիքների դեմ հաջողությամբ կռվելու համար մի նոր բերդ հիմնեց Թարնակյուտ անունով տեղում, Շահբուլաղ մեծ աղբյուրի վրա, որ համարյա Խաչենի սահմանագլուխն էր կազմում: Այդ նոր բերդի մեջ էլ նա շուկա ու մզկիթ կառուցեց և 1749 թվին հաստատվելով այնտեղ՝ սկսեց ընդհարումներ Ջրաբերդի և Գյուլխստանի մելիքների հետ, աշխատելով քանդել մելիքների միությունը²⁶: Բերդի տեղի ընտրության գործում կարևոր դեր է խաղացել նաև հորդառատ աղբյուրի առկայությունը, որի շնորհիվ լուծվել է ամրոցի ջրամատակարարման խնդիրը: Այդ աղբյուրի անունով էլ բերդը կոչվել է Շահբուլաղ: Միրզա Ջամալն ամրոցի հիմնումը թվագրում է հիջրայի 1165 թ., որը համապատասխանում է Փրկչական 1751/52-ին²⁷, սակայն, կարծում ենք, առավել ճշգրիտ է Լեոյի նշած 1749 թ.:

Այնուհետև, ինչպես գրում է Միրզա Ջամալը, «նա (Փանահ խանը – Ա. Մ.) որոշեց իրեն հպատակեցնել Խամսայի հայկական մահալները: Առաջինը Վարանդա մահալի ձեր մելիքը՝ Մելիք-Շահնազարն էր, որը թշնամացած լինելով Չիլաբերդի, Թալիշի (Գյուլխստան – Ա. Մ.) և Դիզակի մելիքների հետ, նպատակահարմար գտավ հպատակվել²⁸: Պետք է նկատել, որ այդ ժամանակ Վարանդայի մելիքն ամեննին էլ ձեր չէր: Ըստ Մելիք-Շահնազարյանների տոհմական ավանդությունների՝ նրա հայր Մելիք-Հուսեփնը մորը՝ Չոհրա-խանումին, փախցրել է Արցախի սղնախների գործի՝ դեպի Սյունիք 1724-ին կատարած օգնական ռազմերթի ըն-

²⁴ Мирза Джамал Джеваншир Карабагский. Նշվ. աշխ., էջ 68:

²⁵ Միրզա Ադիգոնգալ-բեկ. նշվ. աշխ., էջ 42, տե՛ս նաև Միրզա Յուսուֆ Աբրուեսով. նշվ. աշխ., էջ 49:

²⁶ Լեո. նշվ. աշխ., էջ 265:

²⁷ Мирза Джамал Джеваншир Карабагский. Նշվ. աշխ., էջ 70:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 68:

թացքում, երբ վերջինս ընդամենը 15 տարեկան էր²⁹: Այստեղից կարող ենք ենթադրել, որ Մելիք-Շահնազարը, ամենայն հավանականությամբ, ծնված պետք է լինի այդ դեպքից մեկ-երկու տարի անց՝ 1725 կամ 1726 թվականին³⁰: Ըստ երևույթին, Միրզա Ջամալը Մելիք-Շահնազարին ներկայացրել է այնպես, ինչպես հետագայում ինքն է տեսել կամ նրա մասին լսել տարեց շուշեցիներից:

Այնուհետև Միրզա Ջամալը ներկայացնում է Փանահ խանի արշավանքը Խաչեն գավառի տիրակալ Մելիք-Ալլահվերդի Հասան-Ջալալյանի դեմ: «Քանի որ Շահբուլաղի մոտ գտնվող Խաչենի մահալի բնակիչները մշտապես գնում էին Փանահ խանի դեմ ատելության և թշնամության ճանապարհով, – գրում է հեղինակը, – ուստի նա իր առջև խնդիր դրեց սկզբում ճնշել նրանց ըմբոստությունը և իր հեծյալ ու հետևակ զորքով գնաց նրանց դեմ կովի: Խաչենի մահալի բնակիչները, շուրջ երկու հազար հրաձիգներով, իրենց ընտանիքներով ամրանալով դժվարամատչելի վայրում՝ Բալլուղայայում, սկսեցին դիմադրել: Փանահ խանը գրոհեց նրանց ամրությունը: Երեք օր շարունակ բոցավառվեց ճակատամարտի և ընդհարումների հրդեհը: Երրորդ օրը Փանահ խանը գրավեց նրանց ամրությունը...»³¹: Այս տեղեկությունները հաստատում է նաև հայ պատմագիր Միրզա Յուսուֆ Ներսեսունը (Հովսեփ Ներսիսյանց), որն այդ արշավանքի մասին գրում է. «Խաչենի մահալում Ուլուբաբի թոռը (Մելիք-Ալլահվերդին – Ա. Մ.) ըմբոստանալով՝ տարբեր գյուղերից մարդ է հավաքում ու ամրանալով Բալլուղայա բերդում՝ սկսում կռվել Փանահ խանի դեմ: Փանահ խանը մեծ բազմությամբ շարժվում է դեպի նրա ամրությունը: Ուժգին կռվից հետո նրանց ամրոցը գրավում է, շատերին կոտորում և սպանվածների գլուխներից աշտարակ (պարսկերեն բնագրում՝ մինարեթ – Ա. Մ.) է կառուցում»³²: Մելիք-Ալլահվերդու սպանությունից հետո Փանահ խանը Խաչենի մելիք է նշանակում Խնձրիստան գյուղի տանուտեր Միրզախան Մելիք-Միրզախանյանին: Այսպիսով, Արցախի հինգ մելիքություններից երկուսը՝ Վարանդան և Խաչենը, այլևս անվնաս էին Փանահի համար, իսկ Գյուլիստանի, Ջրաբերդի ու Դիզակի մելիքությունների վրա նրա իշխանությունը չէր տարածվում:

Հետագա շարադրանքում Միրզա Ջամալը ներկայացնում է Փանահ խանի կռիվները Ջրաբերդի և Գյուլիստանի մելիքների դեմ: «Մի քանի անգամ տեղի ունեցան ընդհարումներ Չիլաբերդի մահալի Մելիք-Հաթամի և Թալիշի մահալի Մելիք-Յուսուբի (Մելիք-Հովսեփ – Ա. Մ.) հետ, – գրում է նա:– Նրանք երկուսն էլ հա-

²⁹ ՄՄ, ձեռ. – 7429, էջ 31բ:

³⁰ Ա. Մ ա դ ա լ յ ա ն. Արցախի մելիքությունները և մելիքական տները XVII–XIX դդ., Երևան, 2007, էջ 173:

³¹ Мирза Джамал Джеваншир Карабагский. Նշվ. աշխ., էջ 69:

³² Միրզա Յուսուֆ Ներսեսուն. նշվ. աշխ., էջ 50–51, պարսկ. բնագիր, էջ 83ա:

րուստ ծեր մելիքներ էին և իրենց տրամադրության տակ ունեին բազմաթիվ մարդիկ⁸³:

Այդ մարտերի մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում նաև Միրզա Ադիգոնգալ-բեկը: Նա, մասնավորապես, գրում է, որ մելիքները «միաբանեալ թշնամանօք ընդդեմ խանին և ի բերդն Ջերմկայ (Ջրաբերդի – Ա. Մ.) ամրացեալ ընդ երկար ժամանակ յաճախակի պատերազմեցան: Փանահ խանն ևս ոչ սակաւ եցոյց ընդդեմ նոցա զբազմապիսի յարձակմունս, բայց ի պատճառս ամրութեան բերդի նոցա թէև դարձաւ առանց հասանելոյ ի նպատակ իւր, սակայն զարտորայս նոցա, որ ի ստորոտ լերինն, ոտնկոխ արարեալ հեծելագորաց իւրոց՝ բոլորովմբ սպականեաց զայնս: Եւ զանցս ճանապարհաց ի չորից կողմանց խափանեաց, և այսպէս զանս չորս նեղութեամբ և դառն վշտօք ընդդեմ նորա մնացին ի բերդի անդ յանշարժութեան: Եւ յայնմ ընդ երկար միջոցի բազումք թշնամացան ընդ խանին և յամենայն ժամ, ըստ օրինակի օտար թշնամեաց, հասուցանէին յիշեալ խանին ի պատերազմի վնասս բազումս»⁸⁴:

Հետագայում այդ մելիքները նահանջում և ամրանում են Գյուլիստանի բերդում: Այնտեղ Փանահ խանի դեմ նրանց մղած հաղթական կռիվներից մեկի վերաբերյալ հետևյալ ուշագրավ տեղեկություններն է հաղորդում կապիտան Օթար Թումանովը՝ 1754 թ. դեկտեմբերի 1-ին Ռուսաստանի արտաքին գործերի կոլեգիային հղած զեկուցագրում. «Հայերը գտնվում էին Սղնախում՝ Գյուլիստանի բերդում: Նրանց գլխավորները մելիք Յուսուֆ և մելիք Աթամ են կոչվում: Սրանք մինչ 1500 [զինված] մարդ ունին: Այս հայերի վրա հարձակվել է Փանա-խանը, հայերը հաղթել են, Փանա-խանի մարդկանցից 300-ի չափ սպանել են: Այս պատերազմը եղավ 1754 թ. օգոստոսի 26-ին»⁸⁵:

Դիմադրությունը շարունակվել է նաև հաջորդ տարի, ինչպես տեղեկանում ենք Օ. Թումանովի՝ 1755 թ. մարտի 21-ի զեկուցագրից. «Սղնախի հայերը մեկուսացած են իրենց տեղում, ներկայումս Փանա-խանին և թուրքերին չեն ծառայում»⁸⁶: Իսկ նույն թվականի նոյեմբերի 20-ի զեկուցագրով Օ. Թումանովը հաղորդում է Ղզլարի պարետ Իվան ֆոն Ֆրաուենդորֆին. «Սղնախի հայոց մելիք Յուսուֆը այստեղ (Վրաստան – Ա. Մ.) թագավորների մոտ եկավ իր ընտանիքով՝ 60-ի չափ մարդկանց ուղեկցությամբ: Սղնախը դատարկվել է: Իրոք հացի թանկություն է եղել

⁸³ Мирза Джамал Джеваншир Карабагский. *Նշվ. աշխ.*, էջ 69:

⁸⁴ Միրզա Ադիգոնգալ-բեկ. *նշվ. աշխ.*, էջ 51:

⁸⁵ Լ. Մելիքսեթ-բեկ. Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Գ, Երևան, 1955, էջ 107, Документы по взаимоотношениям Грузии с Северным Кавказом в XVIII в. Документы подобрал, подготовил к печати и предпослал им исследование В. Гамрекели. Тбилиси, 1968, с. 140.

⁸⁶ Լ. Մելիքսեթ-բեկ. *նշվ. աշխ.*, էջ 108:

այնտեղ... Գյուղացի-ռայաթը Փանա-խանին է մնացել: Մելիք Ադամն իր ընտանիքը Գյանջա է ուղարկել, ինքը դեռևս իր բերդումն է գտնվում, սակայն ներկայումս ոչ մի տեղից օգնություն չի երևում³⁷:

Այս տեղեկության իսկությունը հաստատվում է նաև վրաց տարեգիր Պապունա Օրբելիանիի «Քարթլիի անցքերը» պատմագրական աշխատության հաղորդած տվյալներով, որտեղ, մասնավորապես, կարդում ենք. 1755 թ. «Ղարաբաղի Փանա խանն ուժ էր գործադրել Սդնախի [մելիքների] նկատմամբ. հայերն այլևս չէին կարողացել դիմանալ. մի ձորի մելիք [Յ]ուսուֆ-բեկը հարյուր ծուխից բաղկացած խիզաններով տեղահան էր եղել ու, գալով Վրաստան, [տեղ] խնդրել [Վրաց] թագավորներից³⁸: Այսպիսով, չդիմանալով Փանահ խանի հարածուն ճնշմանը՝ մելիքներն իրենց գործի և ժողովրդի մի մասի հետ հեռանում են իրենց տիրույթներից ու ապաստանում Գանձակի գավառում, սպասելով հարմար առիթի՝ Փանահի դեմ իրենց արյունոտ գոտեմարտը շարունակելու համար: Ըստ Միրզա Ջամալի՝ յոթ տարի մելիքները մնում են Շամխորում³⁹:

Ըսելով Փանահ խանի հզորացման մասին՝ 1757 թ. մեծաքանակ գործով Շուշիի վրա է արշավում Մազանդարանի կառավարիչ Մուհամմադ Հասան խան Ղաջարը՝ Իրանի ապագա շահ Աղա Մուհամմադ խանի հայրը: Նրա բանակը կանգ է առնում Շուշիի մերձակայքում գտնվող Խաթուն-Արխ վայրում: Սակայն շուրջ մեկ ամիս տևած պաշարումը որևէ արդյունքի չի հանգեցնում, և Մուհամմադ Հասան խանը՝ լսելով Քերիմ խան Ջենդի ուժեղացման ու դեպի Արաղ շարժվելու մասին, հապշտապ հետ է վերադառնում⁴⁰: Այս իրողությունն իր արտացոլումն է գտել նաև վրացական սկզբնաղբյուրներում, մասնավորապես արքայազն Դավիթ Բագրատիոնի «Նոր պատմություն» երկում, որտեղ այդ արշավանքի մասին կարդում ենք. «1757 թ. Մահմադ-Հասան Ղաջարը... գրավեց Պարսկաստանի ավելի քան կեսը ու մոտեցավ Շուշուն... Իսկ երբ Շիրագում երևաց Քարիմ-խան Ջանդը, այս Մահմադ-Հասան Ղաջարը [Շուշիից] գնաց նրա դեմ⁴¹:

Մուհամմադ Հասան խանի ձեռնունայն վերադարձից հետո 1761 թ. մեծաքանակ բանակով Ղարաբաղ է արշավում Ուրմիայի կառավարիչ Ֆաթալի խան Աֆշարը, որը Նադիր շահի առաջապահ զորագնդի հրամանատարն էր եղել: Նա, ինչպես կարդում ենք Միմեոն կաթողիկոսի հիշատակարանում, «ի ՌՄԺ (1761) ամի թուականութեանս մերում, ժողովեալ զբազում զօրս ի վերայ իւր, չոգաւ ի վե-

³⁷ Նույն տեղում, էջ 109, Документы по взаимоотношениям Грузии с Северным Кавказом в XVIII в., с. 296.

³⁸ Նույն տեղում, էջ 144:

³⁹ Мирза Джамал Джеваншир Карабагский. Նշվ. աշխ., էջ 70:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 73, Միրզա Ադիգեոզալ-բեկ. նշվ. աշխ., էջ 54-55:

⁴¹ Լ. Մելիքբեկ-բեկ. նշվ. աշխ., էջ 200:

րայ մեծ և անուանի դղեկին Շօշ կոչեցեալ ամրագունեղ բերդին՝ ածել զնա ի ձեռն, և զիշխօղն նորին զՓանահ խանն, որ ի Ջիւանշիր յազգէ՝⁴²: Ֆաթալի խանի բանակը կանգ է առնում Ասկերանի մոտ գտնվող մի դաշտում, որտեղ ամրություն է կառուցում և ձմեռում: “Ի ամին ժամանակի,– գրում է Միրզա Ադիգյոզալ-բեկը,– մեկիքք Ջրաբերդ և Թալիշ գաւառակաց՝ հայազգի Մելիք-Ադամն և Մելիք-Ուսուբն, ևս կառուցին ի միոյ կողմանէ բանակի խանին զամրոցս ընդդէմ Փանահ խանին”⁴³: Վեց ամիս այնտեղ մնալուց հետո կողմերը հաշտության բանակցություններ են սկսում, և “Փանահ խանն արտաքուստ հնազանդություն է հայտնում նրանու պատանդ է տալիս իր որդի Բրահիմ-Խալիլ աղային”⁴⁴: Այդպիսով, Փանահ խանն ընդունում է իր կախվածությունը Ֆաթալի խանից:

Որդուն ազատելու նպատակով Փանահը դաշնակցում է հետզհետե հզորացող Քերիմ խան Չենդի հետ, որը Ֆաթալի խանի ռիւերիմ թշնամին էր: Նրանց բանակը 1763 թ. Ուրմիայում պարտության է մատնում Ֆաթալի խանին⁴⁵: Ազատելով պատանդի կարգավիճակով Ուրմիայում գտնվող Բրահիմ-Խալիլ աղային՝ Քերիմ խան Չենդը 1763 թ. խանի տիտղոս է շնորհում նրան և ուղարկում Ղարաբաղ⁴⁶, իսկ Փանահ խանին իր հետ վերցնելով տանում է Շիրազ: Այնտեղ էլ 1763 թ. Փանահը մահանում է: Թեև, ըստ Ղարաբաղի խանության պատմագիրների, Քերիմ խանը նրան Շիրազ էր տարել պատվելու նպատակով, սակայն ակնհայտորեն Փանահը նրա մոտ էր գտնվում պատանդի կարգավիճակով: Այս տեսակետի օգտին է վկայում այն փաստը, որ այդ ժամանակ Քերիմ խանը որպէս պատանդ իր հետ Շիրազ է տանում նաև Ղարաղաղի Քյազիմ խանին և Խոյի Շահբազ խան Դումբուլիին⁴⁷:

Այդ է պատճառը, որ ինչպէս Միրզա Չամալ Չանշիրը, այնպէս էլ Միրզա Ադիգյոզալ-բեկը քար լռություն են պահպանում Փանահի մահվան հանգամանքների վերաբերյալ: Սակայն, այդ բացը լրացնում են հայ հեղինակները, մասնավորապէս՝ Ներսեսովն այդ մասին գրում է. “Փանահ խանը դիտմամբ մեռած է ձեռքեր, մերձավորներին նախօրոք պատվիրելով, որ իր “դին” Ղարաբաղ տանեն, որպէս-

⁴² Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք 9, Միւլէն կաթողիկոսի յիշատակարանը, Թիֆլիս, 1894, էջ 57:

⁴³ Միրզա Ադիգյոզալ-բեկ. նշվ. աշխ., էջ 59:

⁴⁴ А. Бакиханов. Гюлистан-Ирам. Баку, 1926, с. 130.

⁴⁵ Л. Строева. Керим-хан Зенд и ханы.– Иран. История и современность. Сборник статей. М., 1983, с. 93.

⁴⁶ Мирза Джамал Джеваншир Карабагский. Նշվ. աշխ., էջ 76, Միրզա Ադիգյոզալ-բեկ. նշվ. աշխ., էջ 62:

⁴⁷ Բ. Կոստիկյան. Ղարաբաղի XVIII դարի պատմությունն ըստ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովի “Թարիխ-ե Սաֆի”-ի.– ՊԲՀ, 1999, № 2–3, էջ 355:

զի այդպես Շիրազից դուրս գար, ճանապարհին ձի հեծներ և գնար Ղարաբաղ՝ ստանձնելու այնտեղի իշխանությունը: Քերիմ խանը այս հասկանալով ասում է. “Նա իմ լավ բարեկամն էր, պետք է նրա դիակը պատվով ու հարգանքով Ղարաբաղ ուղարկեմ”: Հրամայում է նրա որովայնը պատռել, դեղերով լցնել, որից հետո միայն ճանապարհ է դնում Ղարաբաղ⁴⁸: Հիրավի, ճակատագիրը իրեն արժանի մահ էր նախապատրաստել ողջ կյանքը խարդավանքների մեջ անցկացրած այս մարդու համար. ավագակապետ դարձած երբեմնի մունետիկ, որին կյանքի այլքները բարձրացրին խանի աստիճանի՝ այնտեղից որպես հասարակ մի խաբեբայի ցած գլորելու համար:

Կարևոր է նշել նաև այն փաստը, որ Փանահն անգամ մի կտոր հող չունեք Խամսայի մելիքությունների տարածքում, որը որպես գերեզմանատեղ ծառայեր նրա համար: Այդ է պատճառը, որ հարազատները նրա դիակը տարան և թաղեցին Աղղամի մոտ գտնվող Բմարեթ վայրում⁴⁹:

Միրզա Ջամալ Ջևանշիրի աշխատության հաջորդ գլուխները նվիրված են Ղարաբաղի Բրահիմ խանի (1763–1806) իշխանության ժամանակ տեղի ունեցած հիշարժան իրադարձությունների նկարագրությանը: Ներկայացնելով վերջինիս ազդեցության ոլորտները՝ հեղինակը գրում է. “Նրա հրամանները և կարգադրությունները իրականացվում էին Շիրվանի, Շաքիի, Գանձակի, Երևանի, Նախիջևանի, Խոյի, Ղարաղաղի, Թավրիզի, Արդեբիլի վիլայեթներում և նույնիսկ Մարաղայում և Ղափլանքուհում⁵⁰, որը հանդիսանում էր Բրաքի (Արաղ – Ա. Մ.) և Աղբեջանի (Ատրպատականի – Ա. Մ.) սահմանագլուխը: [Այդ] վիլայեթների խաների նշանակումն ու հեռացումը կատարվում էր Բրահիմ խանի հրամանով ու երաշխավորությամբ⁵¹:

Այս տեղեկությունները կարիք ունեն լրացուցիչ մեկնաբանության: Բանն այն է, որ այստեղ Միրզա Ջամալն այնքան է գերազնահատել Բրահիմ խանին, որ անգամ նրա երկի Բաքվի հրատարակիչներն են հարկադրված արձանագրել. “Այստեղ ակնհայտ չափազանցություն է: Ունենալով ուժեղ ազդեցություն շրջակա վիլայեթների կառավարիչների վրա, Բրահիմ խանը, սակայն, այնքան ուժեղ չէր, որ, շրջանցելով Իրանի կառավարությանը, նշանակեր կամ հեռացներ խաների: Առավել ևս, որ Թավրիզի, Խոյի, Մարաղայի և Երևանի խաները երբեք կախված

⁴⁸ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով. նշվ. աշխ., էջ 62, տե՛ս նաև Բաֆֆի. Երկերի ժողովածու, հ. 9, Երևան, 1987, էջ 467:

⁴⁹ Ա. Մ ա դ ա լ յ ա ն. Արցախի մելիքությունները և Ղարաբաղի խանության ծագումը. – “Հայոց պատմության հարցեր”, № 10, Երևան, 2009, էջ 110:

⁵⁰ Ղափլանքուհ լեռը գտնվում է Ատրպատականի Միանեի շրջանի հարավ-արևելյան մասում (տե՛ս Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով. նշվ. աշխ., էջ 63):

⁵¹ Мирза Джама́л Джеваншир Карабагский. Նշվ. աշխ., էջ 77–78:

չեն եղել նրանից (ընդգծումը մերն է – Ա. Մ.): Այս չափազանցությունն առկա է նաև Միրզա Աղիգյոզալ-բեկի մոտ, որը, ամենայն հավանականությամբ, իր գիրքը շարադրելիս ձեռքի տակ ունեցել է Միրզա Ջամալի աշխատությունը⁵²:

Միրզա Ջամալն իր աշխատության վեցերորդ գլխում ներկայացնում է Իրանի Ղաջարական արքայատոհմի հիմնադիր Աղա Մուհամմադ խանի⁵³ դեպի Անդրկովկաս կատարած ավերիչ արշավանքները: Վերջինս 1795 թ. պարսկական գերիշխանությունն Անդրկովկասում վերականգնելու նպատակով իր եղբայր Ալի Ղուլի խանին ուղարկում է Երևանի վրա, իսկ ինքը մեծաքանակ բանակով արշավում է Ղարաբաղ ու պաշարում Շուշի բերդաքաղաքը⁵⁴:

Աղա Մուհամմադ խանի կողմից Ալի Ղուլի խանին Երևանի վրա ուղարկելու մասին հեղինակի հաղորդումը հաստատվում է հայկական սկզբնաղբյուրներով: Այսպես, այդ դեպքերի ժամանակակից Աբրահամ Աստապատցին 1796 թ. հունվարին գրած իր հիշատակարանում վկայում է, որ Աղա Մուհամմադ խանը “զեղբայրն իւր գԱլիղուլի խանն առաքեաց երկոտասան հազարօք առ Նախջուանաւ ի վերայ Երեւանայ, որոյ եկեալ բանակեցաւ հանդէպ բերդին, ուր եկն ընդ առաջ նորա աստուածապատիւ Հայրապետն ամենայն Հայոց տէր Ղուկաս երջանիկ կաթողիկոսն Սբ. Աթոռոյն Էջմիածնի, իբրեւ քաջ հովիւ եւ փեսայ ղնելով զանձն իւր ի վերայ հօտին եւ հարսին հոգետրի: Եւ մատոյց նմա բազում ընծայս՝ ըստ արժանւոյն՝ ջանահնար լինելով յամենայնի զերծ պահել զՍուրբ Աթոռն ի գլխաւոր վնասուց. եւ առ այս՝ ծախեաց անդէն առ դրան նորա չափազանց դրամս, ոմանց բազում, եւ ոմանց սակաւ տալով⁵⁵:

Ուշագրավ է Աղա Մուհամմադ խանի՝ Անդրկովկաս կատարած արշավանքի նախօրյակին տեղի որոշ կառավարիչների միջև դաշնակցության մասին Միրզա Ջամալի հաղորդումը, ըստ որի՝ “Թիֆլիսի վալի բարձրաստիճան Հերակլ խանը,

⁵² Նույն տեղում, էջ 78: Պետք է նկատել, սակայն, որ վերջին հարցում ծանոթագրության հեղինակը վրիպել է: Բանն այն է, որ Աղիգյոզալ-բեկն իր պատմագրական աշխատությունը շարադրել է 1845 թ., իսկ Միրզա Ջամալը նրանից երկու տարի անց՝ 1847 թ., հետևաբար՝ այս տեղեկությունը Աղիգյոզալ-բեկի երկից է անցել Միրզա Ջամալի աշխատությանը: Որպես ասվածի ապացույց կարող ենք բերել նաև այն փաստը, որ այս հատվածն առկա է նաև Միրզա Յուսուֆ Ներսեսուվի “Ճմարտացի պատմություն” երկում, որի համար ևս որպես սկզբնաղբյուր է ծառայել Աղիգյոզալ-բեկի “Ղարաբաղ-նամե” աշխատությունը (տե՛ս Միրզա Յուսուֆ Ներսեսուվ. նշվ. աշխ., էջ 63):

⁵³ Նրա մասին տե՛ս Жизнеописание Ага-Магомет-хана Каджара. СПб., 1835.

⁵⁴ Мирза Джамал Джеваншир Карабагский. Նշվ. աշխ., էջ 79:

⁵⁵ Յ. Թումանյան. Մի պատմական յիշատակութիւն Աղայ-Մահմադ-խանի մասին. – “Բանասէր” (Պարիս), 1903, թիւ 6–7, էջ 211:

Երևանի կառավարիչ Մուհամմեդ խանը և Թալիշի կառավարիչ Միր Մուսթաֆա խանը Իբրահիմ խանի հետ միասին երդվեցին չհնազանդվել Աղա Մուհամմադ շահին, այլ լինել դաշնակիցներ և օգնել միմյանց⁵⁶: Այս տեղեկության իսկությունը հաստատում է այդ դեպքերի ժամանակակից իրանցի պալատական պատմագիր Մուհամմադ Թադի Սարավին իր «Թարիխ-ե Մուհամմադի» («Մուհամմադի պատմությունը») աշխատության մեջ, որտեղ, մասնավորապես, գրում է. «Ելք փնտրելով Իբրահիմ խանը նենգաբար միանում է Թիֆլիսի վալիին: Հաղթական հերոսի (Աղա Մուհամմադ խանի – Ա. Մ.) ահեղ զորքի ահից Իբրահիմ խանը անհրաժեշտ է համարում օգնություն խնդրել Շիրվանի ու Շամախու, Ղուբայի, Դերբենդի կառավարիչներից և, ապավինելով անօգուտ դաշինքին ու զինակցությանը, զոռոզաբար համառում է⁵⁷:

Հետագա շարադրանքում Միրզա Ջամալը գրում է, որ Շուշիի պաշարումը տևում է երեսուներեք օր⁵⁸, սակայն, չկարողանալով գրավել այդ անառիկ բերդը, Աղա Մուհամմադ խանի հորդաներն արշավում են Վրաստան և 1795 թ. սեպտեմբերի 12-ին գրավում ու ավերում են մայրաքաղաք Թիֆլիսը: Աղա Մուհամմադ խանի զորքերը Թիֆլիսից հեռանում են սեպտեմբերի 20-ին⁵⁹ և ձմեռում Մուղանի դաշտում:

1796 թ. գարնանը Վրաստանին օգնության հասնելու նպատակով Ռուսաստանի կայսրուհի Եկատերինա II-ի հրամանով Անդրկովկաս է շարժվում գեներալ Վ. Ջուրովի գլխավորած ռուսական մի զորախումբ: Սակայն կայսրուհու մահից հետո նրան հաջորդած Պավել I-ը դադարեցնում է ռուսական զորքերի արշավանքը և նրանց հետ կանչում Անդրկովկասից:

Լսելով գեներալ Վ. Ջուրովի զորաբանակի վերադարձի լուրը՝ Աղա Մուհամմադ խանը 1797 թ. երկրորդ անգամ է արշավում Անդրկովկաս: Իբրահիմ խանը, երկյուղելով նրա դատաստանից, ընտանիքով փախչում է Դադստան իր աներ Ումմա (Օմար) խանի մոտ: «Աղայ Մհամմատ շահն, մտեալ ի Շուշի քաղաք, – գրում է Ադիգյոզալ-բեկը, – տարածեաց զնեղութեան զձեռն իւր ի չարչարել զբնակիչսն և որպէս զքարք խածանէր զմեղաւորս և զանմեղս, և զբազումս ի մեծամե-

⁵⁶ Мирза Джамал Джеваншир Карабагский. Նշվ. աշխ., էջ 79, Միրզա Ադիգյոզալ-բեկ. նշվ. աշխ., էջ 66–67:

⁵⁷ Բ. Կոստիկյան. Իրանի պալատական պատմագիր Սարավին Աղա Մուհամմադ խանի 1795 թ. Ղարաբաղյան արշավանքի մասին. – Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XXVIII, Երևան, 2011, էջ 342–343:

⁵⁸ Мирза Джамал Джеваншир Карабагский. Նշվ. աշխ., էջ 80:

⁵⁹ Ա. Արասխանյան. Կովկասը հարիւր տարի առաջ: Շահ Աղա-Մահմադ-խանը Թիֆլիսում. – «Մուրճ» (Թիֆլիս), 1895, № 9–10, էջ 1290:

ծաց, ի ծանօթից, ի բէկաց և յաղալարաց կալեալ՝ եղ ի բանտի⁶⁰: Ի վերջո, Ադա Մուհամմադ խանի անմարդկային դաժանությունները նրա դեմ են հանում նույնիսկ իր սպասավորներին, որոնց ձեռքով էլ 1797 թ. հունիսի 6-ին շահը սպանվում է իր ննջարանում⁶¹, իսկ պարսկական զորքը խուճապահար փախուստի է դիմում: Միրզա Ջամալ Ջանշիրի աշխատությունը ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում Ադա Մուհամմադ խանի՝ 1795–1797 թթ. Անդրկովկաս կատարած արշավանքների մասին և, անտարակույս, ունի սկզբնաղբյուրի նշանակություն:

Գրքի յոթերորդ գլուխը նվիրված է Անդրկովկասում Ռուսաստանի տիրապետության հաստատման պատմությանը: Այս գլխում հեղինակը հակիրճ ներկայացնում է Կովկասի կառավարչապետ իշխան Պավել Յիցիանովի (1802–1806) դեկավարման շրջանում տեղի ունեցած հիշարժան իրադարձությունները: Միրզա Ջամալն անդրադառնում է իշխան Յիցիանովի գլխավորությամբ 1804 թ. ամռանը տեղի ունեցած Երևանյան արշավանքին, որն ավարտվել է անհաջողությամբ: Պարենի և ռազմամթերքի պակասի պատճառով Պ. Յիցիանովը 1804 թ. սեպտեմբերի 2-ին դադարեցրել է պաշարումը և վերադարձել Թիֆլիս⁶²:

Հետագա շարադրանքում հեղինակը ներկայացնում է իշխան Յիցիանովի և Իբրահիմ խանի միջև Քյուրակ-չայի պայմանագրի կնքումը 1805 թ. մայիսի 14-ին⁶³, որով Արցախն անցնում էր Ռուսաստանի տիրապետության տակ:

1805 թ. Ղարաբաղի, Շաքիի և Շիրվանի խանությունները հպատակեցնելուց հետո Պ. Յիցիանովը մեկնել է Բաքու, ուր տեղի Հուսեյն-Ղուլի խանի կազմակերպած դավադրության հետևանքով էլ սպանվել է 1806 թ. փետրվարի 8-ին⁶⁴: Սակայն նրա սպանությամբ Անդրկովկասում Ռուսաստանի տիրապետության հաստատման գործընթացը չդադարեց: Հնի և նորի այդ պայքարի էլքը կանխորոշված էր, որքան էլ նենգ ու դավադիր լինեին խաները:

Այնուհետև Միրզա Ջամալը հակիրճ անդրադառնում է Իբրահիմ խանի սպանությանը: Նա, մասնավորապես, գրում է, որ պարսկական զորքերի մոտենալուն պես «Իբրահիմ խանը Խանբաղիում գտնվող իր ընտանիքը տեղափոխեց ամրոցի (Շուշիի – Ա. Մ.) մոտ գտնվող մի տեղ: Որոշ չարամիտ անձինք այնպես զրպար-

⁶⁰ Միրզա Ադիգեոզալ-բէկ. նշվ. աշխ., էջ 78:

⁶¹ Гр. Стенбок. Ага-Мухаммед-шах в Шуше.— «Зурна» (Тифлис), 1855, с. 266; «Տարագ» (Թիֆլիս), 1890, թիվ 10, էջ 142, Հայկական աղբյուրները Ադա Մուհամմադ խանի անդրկովկասյան արշավանքների մասին, աշխատասիրությամբ Ռ. Տիտանյանի, Երևան, 1981, էջ 204:

⁶² Мирза Джамал Джеваншир Карабагский. Նշվ. աշխ., էջ 90:

⁶³ АКАК, т. II, д. 1436, с. 705.

⁶⁴ Н. Дубровин. Закавказье от 1803–1806 года. СПб., 1866, с. 478–479; В. Потто. Кавказская война, т. I. От древнейших времен до Ермолова. М., 2007, с. 257.

տեցին նրան մայրրի (Ղ. Տ. Լիսաննիչ – Ա. Մ.) մոտ, որ վերջինս գիշերով մի գորա-
ջոկատով գնաց նրա կացարանը, որտեղ էլ ճակատագրի չար կամքով սպանվեց
Իբրահիմ խանն իր ընտանիքի որոշ անդամների և մերձավորների հետ⁶⁵: Դժվար
չէ նկատել, որ Միրզա Ջամալն ամեն կերպ ցանկացել է սքողել կամ մեղմել Իբրա-
հիմ խանի քայլի ծանր հետևանքները:

Մինչդեռ, իրականում, Իբրահիմ խանի արարքը բացարձակ դավաճանություն
էր ռուսական պետության հանդեպ: Այդ մասին հայ պատմագիր Ներսեսովը հան-
գամանորեն գրում է. «Քանի որ Իբրահիմ խանը շատ ծեր էր, հաճախ նրա գլխում
խելահեղ մտքեր էին ծագում: Այս ընթացքում իր մի քանի մերձավորների հետ
գաղտնի որոշում է ղզլբաշների պետությանը հպատակություն հայտնել: Շուշի
բերդից դուրս գալով՝ նրա ստորոտում գտնվող Սանգյար-խան կոչված վայրում
խփում է իր վրանը, որպեսզի ղզլբաշների բանակի ժամանելուն պես նրանց միա-
նա, ռուսական պետությանը դավաճանի (ընդգծումը մերն է – Ա. Մ.) և այդ կերպ
դառնա շահի օրինավոր հպատակը... Այս պատճառով մայր Լիսաննիչը, որը
հայտնի էր «դելու-մայր» («խենթ մայր» – Ա. Մ.) անվամբ, 1806/1221 թ. մայիսի 8-
ի գիշերը 100 զինվորներով բերդից դուրս գալով՝ Իբրահիմ խանի վրանը չորս կող-
մից շրջապատում են ու նրան՝ իր մերձավորների հետ, տեղում կոտորելով՝ ամ-
բող վերադառնում⁶⁶: Այսպիսով, ողջ կյանքի ընթացքում այլոց համար խարդա-
վանքի սարդոստայններ հյուսած Իբրահիմ խանը, ի վերջո, կործանվեց սեփական
խարդավանքների սարդոստայնում:

Իբրահիմ խանի փոխարեն ռուսական իշխանությունների կողմից Ղարաբաղի
խան է նշանակվում նրա որդի Մեհտի-Ղուլին: Սակայն, հարկ է նկատել, որ հեղի-
նակը բնավ չի անդրադառնում Մեհտի-Ղուլի խանի իշխանության շրջանին՝ լուր
բավարարվելով նշելով, որ «Մեհտի-Ղուլի խանի իշխանության պատմությունը
նշված (նշանակման – Ա. Մ.) թվականից մինչև 1822 թ. հոկտեմբերը հայտնի է
Ձերդ պայծառափայլությանը (Մ. Մ. Վորոնցով – Ա. Մ.)՝ մատյաններում բարձր
պետության աստիճանավորների գրառումներից, ուստի կարիք չկա, որ շարադր-
վի իմ կողմից⁶⁷:

Իր աշխատության վերջին փոքրածավալ գլուխներում Միրզա Ջամալն ուշագ-
րավ տեղեկություններ է հաղորդում Ղարաբաղի խաների իշխանության ժամկետ-
ների, նրանց կողմից հավաքվող հարկերի, Իբրահիմ խանի եկամուտների և ու-
նեցվածքի, նրա խառնվածքի ու բնավորության գծերի, հայտնի զավակների և ծա-
ռայողների մասին: Այս տեղեկությունները կարող են օգտակար լինել Ղարաբաղի
խանության սոցիալ-տնտեսական կյանքի ուսումնասիրության համար:

⁶⁵ Мирза Джамал Джеваншир Карабагский. Նշվ. աշխ., էջ 96:

⁶⁶ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով. նշվ. աշխ., էջ 92–93:

⁶⁷ Мирза Джамал Джеваншир Карабагский. Նշվ. աշխ., էջ 98:

Միրզա Ջամալ Ջևանշիրը հենց այն միջավայրի ծնունդն է, որի մասին գրում է իր երկում: Չնայած հեղինակի աշխարհայացքի որոշակի սահմանափակությանը՝ նրա «Ղարաբաղի պատմություն» աշխատությունը կարևոր սկզբնաղբյուր է Արցախի XVIII դարի պատմության բազմաթիվ հարցերի լուսարանման համար:

«ИСТОРИЯ КАРАБАХА» МИРЗЫ ДЖАМАЛА ДЖЕВАНШИРА
КАК ПЕРВОИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ АРЦАХА XVIII ВЕКА

АРТАК МАГАЛЯН

Резюме

«История Карабаха» Мирзы Джамала Джеваншира была написана в 1847 году по заказу представителя Гюлистанского меликского дома, полковника Шамирхана Мелик-Бегларяна и представлена наместнику Кавказа М. С. Воронцову. Мирза Джамал написал свое историографическое сочинение на персидском языке.

Книга состоит из введения, семи глав, заключения и четырнадцати мелких глав. В первой главе, которая имеет историко-географический характер, автор говорит о границах Карабаха, древних городах, оросительных каналах и обрабатываемых культурах. В следующей главе Мирза Джамал вкратце пишет о статусе Карабаха в составе государства Сефевидов. Здесь особое значение имеет то обстоятельство, что автор, считающийся со стороны азербайджанцев своим, четко указывает на то, что меликства Арцаха были армянскими образованиями. Третья и четвертая главы работы посвящены происхождению вождя сарыджаллуийской ветви тюркского кочевого джеванширского племени Панах хана и возникновению Карабахского ханства. А в пятой–седьмой главах автор говорит о времени правления Ибрагим хана, о закавказских походах шаха Ирана Ага Мухаммед хана и о переходе Арцаха под власть Российской империи. В последних небольших главах работы Мирза Джамал передает примечательные сведения о сроках правления карабахских ханов, налогах, взимаемых с их стороны, доходах и имуществе Ибрагим хана, его характерных чертах, о знатных потомках хана и служащих. Эти сведения могут быть полезны для изучения социально-экономической жизни Карабахского ханства.

Мирза Джамал Джеваншир вышел из той среды, о которой он пишет в своем труде. Несмотря на некоторую ограниченность мировоззрения автора, его «История Карабаха» является важным источником для освещения многочисленных вопросов, связанных с историей Арцаха XVIII века.

THE “HISTORY OF KARABAKH” BY MIRZA JAMAL JEVANSHIR
AS A PRIMARY SOURCE FOR THE 18TH CENTURY HISTORY OF ARTSAKH

ARTAK MAGHALYAN

S u m m a r y

The “History of Karabakh” (“Tarikh-e Qarabagh”) by Mirza Jamal Jevanshir was written in 1847, by order of a member of a Gyulistan melik family, Colonel Shamirkhan Melik-Beglaryan, and was presented to the Viceroy of the Caucasus M. S. Vorontsov. Mirza Jamal wrote his historiographical composition in Persian.

The work consists of an introduction, seven chapters, an epilogue and fourteen short passages. In the first chapter, which deals with historical geography, the author speaks about the borders, old towns, irrigation channels and cultivated plants of Karabakh. In the next chapter, Mirza Jamal briefly tells about the status of Karabakh in Safavid Iran. Of special importance is the fact that the author, whom the Azerbaijanians consider as their own, clearly states that the melikdoms of Artsakh were Armenian entities. The third and fourth chapters are dedicated to the origin of Panah Khan, the chieftain of the Sarjallu branch of the Turkic nomadic tribe Jevanshir, and to the foundation of the Karabakh Khanate. In the fifth-seventh chapters, the author speaks about the period of Ibrahim Khan’s rule, the Transcaucasian campaigns of the Shah of Iran Agha Mohammad Khan and the establishment of Russian rule in Artsakh. In the last short chapters of his work, Mirza Jamal provides interesting information about the periods of the rule of Karabagh’s khans, the taxes collected by them, the income and possessions of Ibrahim Khan, his character and habits, his famous children and officials. This evidence can be useful for the study of the social and economic life of the Karabakh Khanate.

Mirza Jamal Jevanshir belongs to the same milieu which he describes in his work. Notwithstanding some narrow-mindedness of the author’s worldview, his “History of Karabakh” is an important primary source for elucidating numerous questions linked to the history of Artsakh of the 18th century.